

КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 027.54(477-25)НБУВІР:025.171:091(497.11)"16"
<https://doi.org/10.15407/rksu.30.133>

Любов Андріївна Дубровіна,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор,
генеральний директор,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-1011-7910
e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

Ольга Андріївна Іванова,
кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-8226-0401
e-mail: rukopisivanova@gmail.com

Олена Михайлівна Гальченко,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-1020-4675
e-mail: irnbuv@gmail.com; Galchenko@nbuv.gov.ua

СЕРБСЬКІ РУКОПИСИ XVII СТ. З КОЛЕКЦІЇ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО: ІСТОРИКО-КОДИКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Мета роботи. Висвітлити най-важливіші характеристики сербських кодексів XVII ст. з колекції Церковно-археологічного музею Київської духовної академії з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у взаємозв'язку з історичними реаліями.

Здійснити кодикологічний опис рукописних пам'яток з визначенням історичних персоналій та місць, пов'язаних з їхньою долею. **Методологія.** У процесі дослідження було використано історико-порівняльний метод, який дозволив виокремити спільні та відмінні характеристики рукописів. **Наукова новизна.** Узагальнено результати кодикологічного дослідження сербських рукописних книг XVII ст. з фонду Церковно-археологічного музею як окремої групи з внутрішніми взаємозв'язками, визначено їхні спільні палеографічні характеристики та ознаки, висвітлено відображені в записах обставини побутування рукописів та історія місць створення й зберігання. Опубліковано відбитки з інструментів для тиснення, що збагачує знання про види інструментів для оздоблення сербських шкіряних оправ та дозволяє звузити хронологічні рамки їхнього використання і сприяє більш точному їх датуванню. **Висновки.** Місцем створення сербських рукописів XVII ст. здебільшого були монастирі в Сербській державі та в монастирях Афона. Рукописи написані сербським півуставом, ресавським правописом, на папері венеційського або турецького виробництва; мають високий рівень оздоблення з

використанням різних стилів: балканської плетінки, тератологічного та рослинного. У записах засвідчено участь у їхній долі історичних осіб, серед яких – писець Святопавлівського Афонського монастиря Євфимій, архієпископ (патріарх Сербський) Паїсій (1614–1646 рр.), митрополит Герцоговинський Симеон (1615–1630 рр.) та інші, а також історичні події, зокрема неврожай та підвищені ціни на жито 1715 р., голод 1622 р. та 1783 р., будівництво церкви в монастирі Убожац у 1622 р. Оправи сербських рукописів XVII ст., крім однієї, є первинними, що дозволило встановити закономірності їхніх конструктивних особливостей та оздоблення й визначити характер оформлення оправ зазначеного періоду та застосованих для цього інструментів. Досліджувані рукописи надійшли до Київської духовної академії через відомих учених-колекціонерів – архімандрита Антоніна Капустіна та протоієрея Михайла Раєвського.

Ключові слова: сербські рукописні книги XVII ст., оздоблення рукописних книг, записи в сербських рукописних книгах, колекція Церковно-археологічного музею, сербські оправы XVII ст., оздоблення книжкових оправ, протирки з тиснення на оправах.

Актуальність теми дослідження. Кодикологічне дослідження групи рукописів за національною ознакою та в межах конкретного часового періоду дає можливість визначити більш глибокі ознаки та характеристики рукописної писемності певного часу для певної країни,

висвітлити взаємозв'язки обставин побутування рукописних книг (далі – РК), долю місць їхнього створення та зберігання, а також діяльність історичних персоналій.

Аналіз досліджень і публікацій. Перші наукові описання сербських рукописів, які зберігаються у складі колекції Церковно-археологічного музею Київської духовної академії (далі – ЦАМ КДА) Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) (ф. 301 за сучасною нумерацією), містяться в каталогах М. І. Петрова [1] та О. О. Лебедєва [2]. Ці два видання значно відрізняються між собою за точністю описань рукописних пам'яток, оскільки між їхньою публікацією – відповідно в 1875–1877 та в 1916 роках – побачили світ праця М. П. Лихачова «Бумага и древнейшие бумажные мельницы...» [3] та його ж фундаментальний тритомник «Палеографическое значение бумажных водяных знаков» [4], які надали можливість О. О. Лебедєву більш точно датувати рукописи. Записи з деяких рукописів та відомості про їхнє надходження до ЦАМ КДА були також опубліковані в періодичному виданні КДА «Известия церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1881 рік» [5, с. 513–516]. У багатотомному виданні початку XX ст. сербського вченого Любомира Стояновича [6], присвяченому сербським записам з бібліотек різних країн, наведено записи з цих рукописів, очевидно – не за рукописами, а за каталогами Петрова та Лебедєва. Оздоблення сербських оправ XVII ст. досі лишається поза увагою дослідників. Єдина праця, присвячена цьому питанню, опублікована З. Янц у 1974 р. [7]. Через обмеженість наведених у ній відомостей щодо характеру оздоблення її не завжди можна застосувати для атрибуції оправ цього періоду.

Основною метою дослідження є висвітлення найважливіших характеристик сербських кодексів XVII ст. з фондів ІР НБУВ у взаємозв'язку з історичними реаліями, а також кодикологічне описання рукописних пам'яток з характеристикою історичних персоналій, пов'язаних з їхньою долею. Була здійснена спроба визначити можливість використання оздоблення книжних оправ (схем тиснення та застосованих для цього інструментів) для більш точної локалізації меж їхнього вживання з огляду на обмеженість сучасних знань про сербські оправи XVII ст.

Виклад основного матеріалу. В ІР НБУВ зберігається чимало кириличних рукописів, створених у країнах Балканського півострова,

зокрема сербських. Основний корпус цих РК та уривків міститься в колекції ЦАМ КДА. Описи даних РК у каталогах М. І. Петрова та О. О. Лебедева, організованих за предметно-тематичним принципом, уміщені серед описів рукописів іншого походження, здебільшого східнослов'янського, що ускладнює їхній розгляд окремим блоком, зі своїми внутрішніми взаємозв'язками, та вивчення на спільному для них історичному тлі. У запропонованій статті узагальнено результати кодикологічного аналізу сербських РК XVII ст. з колекції ЦАМ КДА, визначено їхні загальні характеристики та ознаки, висвітлено реалії часу та історію місць створення РК. Слід зазначити, що в даний час в ІР НБУВ проводиться робота з наукового опису масиву рукописів XVII ст. з усіх фондів установи. Кодикологічне вивчення групи сербських рукописів є складовою частиною цього дослідницького напряму.

З кінця XV ст. територіями майже всього Балканського півострова володіла Османська імперія. Протягом XVI–XVII ст. народи півострова за підтримки європейських держав, передусім Австро-Угорщини, неодноразово повставали, проте значного успіху не досягали; населення масово емігрувало від турецької окупації на православні землі та виїздило до слов'янських монастирів Константинополя й Афона; частина сербського народу знайшла притулок на території Габсбурзької імперії – розселилася на прикордонних територіях та в Угорщині. Значну роль у політичному та культурному житті населення, що залишилося на батьківщині, відігравала Православна церква – Печський патріархат у Сербії, який був відновлений у 1557 р. і діяв до 1776 р., зберігаючи свої привілеї та маєтки, зокрема Цетінська митрополія в Чорногорії, що упродовж XVI–XVII ст. зусиллями митрополитів зберегла відносну свободу краю від турків. Головними осередками культури та писемності залишалися майже винятково монастирі; деякі з них в минулому мали друкарні та публікували книги, щоправда, в дуже невеликій кількості. Так, при монастирі Мелешево з 1544 до 1557 рр. діяла друкарня, де побачили світ три книги [8, с. 65]. Такий незначний внесок у національну книжкову справу аж ніяк не міг задовольнити потреби Церкви, і тому сербська писемність продовжувала розвиватись у той час також і за допомогою переписування необхідних книг. Слід також зауважити, що в умовах постійних утисків з боку османів, руйнування

монастирів та церков перманентно виникала потреба в поповненні богослужбовими книгами при їхній відбудові.

Більшість сербських кодексів XVII ст., що зберігаються в колекції ЦАМ КДА ІР НБУВ, перебувають у доволі задовільному фізичному стані, хоча й мають деякі незначні сліди пошкоджень та аркуші, що випадають; шість із них зберегли первинні оправи (№ 342 п у двох томах, 368 п, 371 п, 130 л, 131 л)¹; два були реставровані (№ 129 л, 133 л); найзначніші пошкодження наявні у Требнику (№ 175 л) – у деяких аркушів відірвано кути полів із зовнішнього боку, але дефекти не торкаються поля тексту; у № 13 л відривається оправа, блок дещо розбитий; лише у двох рукописах оправи втрачені (№ 128 л та 11 л); № 154 л, який за змістом є текстом окремої служби, складається з 12 аркушів під паперовою обкладинкою XIX ст. Кілька рукописів, незважаючи на загалом задовільний стан, пошкоджені вологою.

Рукописи написані сербським півуставом, який у першій половині XVII ст. ще зберігав риси другої половини попереднього століття та в більшості рукописів виконаний з великою старанністю, у кожному почерку простежуються ретельність та неквапливість. Правопис текстів – ресавський: двоєровий та без'юсовий, характерний для сербських рукописних текстів XVI–XVII ст.; мова – церковнослов'янська сербської редакції – «српскословенска», як її прийнято називати в сербській лінгвістиці. Тут варто зазначити, що під час дослідження письма Тріоди пісної (№ 368 п) та Октоїха (№ 342 п) їхні почерки були піддані ретельному аналізу для перевірки на ідентичність, заявлену в каталозі Петрова [1, с. 345]. Порівняння почерків цих рукописів жодної схожості не підтвердило, тим більше, що Октоїх, на відміну від Тріоди пісної, написаний трьома різними почерками, і тому просте порівняння першого рукопису з другим без розгляду окремих почерків не є коректним.

З не меншою старанністю та ретельністю виконано оздоблення більшості рукописів. Передусім привертає увагу невеликий Требник у 4° (№ 175 л), який, згідно із записами на його полях та чистих аркушах, змінив чимало власників. Зазвичай рукописні требники, що містили

¹ Оскільки у статті розглядаються лише рукописи ЦАМ КДА (ф. 301 за сучасною нумерацією), в посиланнях на джерела наводитимуться лише номери одиниць зберігання, без зазначення номера фонду.

молитви на будь-яку потребу богослужіння та побуту й котрими постійно користувалися священнослужителі, майже не прикрашалися; вони дійшли до нас у невеликій кількості та здебільшого в незадовільному стані. Але цей сербський Требник є рідкісним винятком, його прикраси не мають аналогів серед богослужебних книг цього різновиду в колекціях ІР НБУВ.

Рукопис прикрашають численні заставки та ініціали в незвичному для цього періоду стилі – почасти геометричному, почасти рослинному, але основний мотив прикрас – тератологічний – антропоморфний та зооморфний. У заставках виписано людські обличчя і навіть щось, схоже на обличчя під масками. Багатоярусні ініціали часто розміщені вздовж усього поля тексту, зображаючи змія, птахів – грифонів, півнів; ініціали звичайного розміру, у кілька рядків висотою, знизу прикрашені квітучою гілкою. Розфарбовані кіновар'ю, зеленою, синьою та жовтою фарбами, прикраси виконані філігранно, тонким пером, з великою художньою майстерністю.

Традиційно скромне оздоблення у Псалтиря № 11 л, в якому наявні лише дрібні елементи рослинного орнаменту та помітка «зри» у вигляді «ручки». Псалтир із Соборником № 13 л, крім подібних звичайних прикрас ініціалів, має заставки – плетінки-смужки (чорнило, кіновар).

Більшість рукописів є Мінеями та Тріодями, які мають на початку великі заставки-плетінки та деякі – малі плетінки, що відкривають довідкові частини.

У Мінеях № 128 л та № 131 л втрачено початкові аркуші, перші з них, без сумніву, мали традиційну заставку – велику плетінку.

У Мінеях № 129 л та № 130 л текст оздоблено складними балканськими плетінками з рослинними завитками по кутах, розфарбованими кіновар'ю, жовтим, бордовим, синім, подекуди заштрихованими чорнилом. Початок тексту № 129 л позначений на полі невеликим орнаментальним плетеним колом неправильної форми тими ж стилем і фарбами, що й заставка.

Два томи Октоїха № 342 п (1–4 глас та 5–8 глас) написано трьома писцями, кожен з яких працював над конкретною частиною кожного тому Октоїха; прикраси цих частин мають характерну манеру, ідентичну для обох томів. Основна частина (перший почерк) має велику застав-

ку-плетінку в рамці із зображенням Іоанна Дамаскина в першому томі та Розп'яття у другому (над ним – напис грецькими літерами «Ι Ν Β Ι» та церковнослов'янськими «ІС ХС»), а також невеликі охайні заставки-плетінки та плетені ініціали на початку кожного гласу, подекуди з тератологічними або зооморфними та рослинними елементами, фарби – сіро-голуба, зелена, жовта, кіновар. В обох томах у першій, основній, частині повторюється навіть невеличкий елемент наприкінці останнього рядка або кустоди, дещо схожий на горизонтально розміщений маленький трилисник (чорнило, кіновар). У другій частині обох томів (другий почерк) – за змістом це канони Богородиці – рамка з геометричним орнаментом на початку (чорнило, кіновар, жовта та синя фарби), в середині заголовків кожного гласу обрамлений декоративним плетеним елементом з обох боків (чорнило, кіновар). У світильних (третій почерк) – вузькі заставки з тонкими плетінками з рослинними елементами по кутах і вгорі.

Однакове оздоблення мають також різні за змістом РК № 368 п та № 371 п – Тріоді Пісна та Цвітна: обидва рукописи відкривають заставки-плетінки в рамці з великих потрійних кіл, що утворюють між собою маленькі ромби, з орнаментованими елементами збоку від рамки, вгорі та по кутах; вони розфарбовані зеленим, сіро-блакитним кольорами та кіновар'ю. Малі заставки – двоконтурні ромбовидні плетінки-смужки – виконані чорнилом та кіновар'ю. Заголовні ініціали прикрашені елементами рослинного орнаменту. Заставки у двох рукописах абсолютно ідентичні – аж до чергування фарб у заповненні внутрішніх полів, різниця полягає лише у дрібних деталях: у Цвітній Тріоді літери в заголовній в'язі виконані з чергуванням кіноварі та сіро-зеленої фарби на відміну від кіноварної у Тріоді Пісній.

Досліджені нами РК написані на папері венеційського або турецького виробництва. Варто зауважити, що більшість сербських рукописів важко піддаються точному датуванню, оскільки філіграні на їхньому папері або не мають аналогів у доступних альбомах філіграней, або ці аналоги дуже приблизні: основні рисунки – *три півмісяці* турецького паперу та *якір* венеційського – протягом тривалого часу майже не змінювалися, а контрамарки до них – велика кількість варіантів монограм з трилисником між літерами GT, PI, BM, ZBP, CB, GB, AI, VI, PS, RA, VQ, IZ, VI, GQ, GCI, IG тощо – далеко не завжди відображені в альбомах, хоча

проглядаються дуже чітко, оскільки, на відміну від основного рисунка, який міститься в середині аркуша у 2° і записаний текстом, контрамарки з ім'ям фабриканта розміщені в одному з нижніх кутів аркуша, на його полі, – таке розміщення контрамарки було характерним для венеційського паперу ще з кінця XV ст.

На щастя, більшість сербських рукописів XVII ст. з колекції ЦАМ мають записи писців з датами створення книг. Майже всі вони були опубліковані в каталогах Петрова та Лебедева, деякі – в «Известиях ЦАМ КДА» [5, с. 513–516]; слід зазначити, що вони були повністю продубльовані, без коригування та анотацій, в опублікованому зводі сербських записів XII–XVIII ст. дослідника Любомира Стояновича на початку XX ст. [6]. Крім імен писців та часу створення, в деяких записах згадуються місце створення, вкладники та місце вкладу, відомі історичні особи, церковні та історичні обставини чи події, що супроводжують побутування тієї чи іншої книги, тощо. Це дає змогу простежити історичну долю згаданих у записах монастирів, які на теренах слов'янських країн, за вдалим виразом сербського дослідника Дмитріє Богдановича, відігравали на той час роль своєрідних національних бібліотек [9, с. 33].

Звичайно, такі записи не мають жорстко визначеної структури: наприклад, у Псалтирі слідуваному 1633 р. (№ 11 л) писцем у стислому записі вказана лише дата створення, без згадування власного імені: «сѣврьших сїю малоую книжицѣ вѣ лѣто 7141». Особливий інтерес викликають записи, в яких згадуються не лише їхні творці, але також монастирі, вкладники, церковні ієрархи тощо, що дає змогу проникнення в тогочасні історико-географічні реалії, які, своєю чергою, допомагають в уточненні обставин або місця створення книги. Так, у Мінеї місячній 1608 р. (№ 128 л), у запису писця, знаходимо лише дату: «Писасе сїи минеи в лѣто 7 р̄ s i ...», але за згадкою про правлячого архієрея – митрополита Чорногорського і Приморського Рувима (Негуша, 1593–1639) можна уточнити, хоча й досить широко, географію написання книги; в записі вказаний також ігумен (Василій) монастиря, в якому був створений рукопис, але ідентифікувати його особистість і тим самим встановити монастир не вдалося.

У Чорногорії створена також і Мінея 1630 р. (№ 130 л), але вже з детальними «вихідними даними»: писець Фома зазначає, крім дати, й те,

що ця богослужебна книга «съписасе въ монастиры зовоми пива прїи храмѣ ѿспѣнія» і є вкладом у цей монастир, збудований у 1573–1586 рр., що є рідкісним випадком зведення нового православного монастиря за часів перебування Сербії під владою Османської імперії. Встановлено, що фрески малювали в 1604–1606 рр. грецькі майстри, відомі також імена сербських митців, які писали ікони для іконостасу [10] і завершували художнє оформлення інтер'єру церкви якраз під час написання Фомою Мінеї. Монастир проіснував протягом кількох століть – аж до 1982 р., коли через будівництво гідроелектростанції на цьому місці проектувалася гребля і тому церква монастиря була перенесена за кілька кілометрів від її первісного розташування; настінний живопис було знято і також перенесено, збереглися й книги із церковної бібліотеки.

У тому ж записі згадуються імена правлячого архієрея архієпископа Паїсія (сербського патріарха в 1614–1646 рр.), митрополита «Херцеговського» Симеона (1615–1630 рр.), а також ігумена монастиря, еклесіарха (старший паламар або ключар) та пареклесіарха (помічник еклесіарха). Пізніший запис свідчить про приналежність книги вже іншому митрополиту Герцоговинському – Саватію. Відомо про двох єпископів Герцоговини XVII ст. з таким ім'ям: Саватія II (1630 або 1635–1642 рр.), чие прізвище не є знаним в історичній літературі, та Саватія III Любичича (1683–1695 рр.). Хто саме з них залишив цей власницький запис? У Л. Стояновича запис датовано «бл. 1694 р.» [6, № 1995], тобто приписується дослідником Саватію III, але збереглися записи цього архієрея, в яких він титулує себе як митрополита «захльмського и полхерцевського», тим самим відображаючи короточасне об'єднання двох єпархій – Захумської та Полгерцоговинської в 1651 р. ще з ініціативи Захумського митрополита Василя [11, с. 176]. Очевидно, єпархії ще залишались об'єднаними за часів митрополита Саватія III, згідно з його датованими власницькими записами. Подібні підписи наявні в Синтагмі Матфея Властаря XVI ст. з колекції ЦАМ КДА (№ 376 л): «Сай законик владики захльмського и пол херцевського кир. саватїа пострижник монастира трѣбина ѿѣством ѿ пиве», а також у Молитовнику з колекції Сараївського церковно-православного музею, наведеному у зводі Л. Стояновича [6, № 1983]: «Сай молабник саватїе захльмського и пол херцевського ѿѣство мне пива мати же земля». Отож власником

нашого запису – «Сиа минеє саватїа митрополита херцеговскога зебинца», на нашу думку, доцільно вважати скоріше Саватія II; *Зебинце* є топонімом, таку назву має село в Новобрдовській громаді, Нове Брдо – історичний регіон Косово, що деякий час мав своїх митрополитів. Одним з них був висвячений на престол сербський патріарх архієпископ Печський Паїсій, названий першим у переліку архієреїв у цьому записі.

Запис самого Паїсія (або за його дорученням та від його імені) знаходимо в Мінеї на січень початку XVII ст. (№ 129 л). У ньому архієпископ наводить драматичні обставини вкладу книги в монастир Убожац із церквою Введення Богородиці в Ангеловій Тополниці: як Мінея була надіслана братством монастиря (вірогідно, в Печ, місцезнаходження патріархії) на благословення, але не встигла потрапити до архієрея, оскільки «некои брать оутаи ка ѿ нас»; як братія на чолі з ігуменом та ієромонахом поскаржилися на це, коли Паїсій приїздив до монастиря; і як, коли він повернувся до себе і знайшов книгу, підписав її власноруч уже як вклад до монастиря (1 листопада 1620 р.), але датою повернення книги, вірогідно, є вказана далі дата 11 жовтня 1622 р. разом зі стислим описом цих подій та нотаткою про затримане через голодний рік будівництво церкви. Монастир Убожац, згаданий у запису Паїсія, також знаходиться в місцевості Нове Брдо, але сербські дослідники тривалий час не могли визначитися – де саме, тому що монастир з такою назвою не зберігся, як і назва *Ангелова Тополниця* також. Врешті-решт він був віднайдений (зараз відомий як Ржавац), та було досконало вивчено його історію й архітектуру. На думку дослідників, він був збудований за дозволом турків у середині XVI ст., мав статус ставропігіального, тому ним особливо опікувався патріарх Паїсій. Відомо, що патріарх часто відвідував монастир і привозив богослужебні книги: наявні його власноручні записи про приналежність та вклад в Убожац у 1620 р. рукописної Лествиці та Мінеї на вересень, у 1623 р. – Мінеї на березень, а також недатований запис у Требнику [12, с. 86].

Між заключними словами тексту Мінеї та записом Паїсія на звороті останнього аркуша, виконаним дрібним та густим почерком, розміщено короткий купчий та вкладний запис, більшим та розлогим скорописом, про купівлю книги ієромонахом Никифором та вклад її в монастир «Виѡєѡницѡ», – він є, очевидно, більш раннім за запис Паїсія

і свідчить про коротке перебування Мінеї до Убожиця в монастирі в історичній області Браничеве східної Сербії, що мав кілька варіантів схожих назв (Вителница, Витеоница, Витомница і Витаоница) і в наш час має назву Витовниця. Варіант, вжитий у записі нашого кодексу, знаходимо також у Сербському Пом'янику 1667 р. монастиря Св. Павла на Афоні в описі архімандрита Леоніда Кавеліна [13, с. 42].

Ця Мінея, якою користувалися певний час після написання в монастирях спочатку східної Сербії (Браничеве), потім – західної (Нове Брдо), у XIX ст. перебувала вже у Чорногорії, про що свідчать запис на вільному аркуші форзацу, можливо, власника книги: «Спиро Марковъ у Которѣ 1804 года», а також згадка про митрополита Чорногорського Петра в записі почерком XIX ст. на арк. 225: «Петръ Божією милостію смерени митрополить Черногорски» (вірогідно, йдеться про Петра II Петровича, 1831–1851 рр.).

Записи в сербських рукописах зроблено здебільшого розбірливим скорописом, що не допускає різночитань, тим більше це стосується півуставних почерків у записах, але є один запис, що ставить дослідника в безвихідь, незважаючи на всю розбірливість почерку, – це запис писця в Мінеї 1656 р. (№ 131 л), точніше – його ім'я: «грїїни кеке иііфлеленнѣ». У Лебедева напис імені наводиться буква в букву, над ним олівцем кимось надписано: *Никифор*, і це ім'я повторене у Стояновича [6, № 1524] в лапках тим самим церковнослов'янським шрифтом, що й увесь запис, зі знаком рівності, без пояснень, звідки воно раптом з'явилося. Можливо, ім'я Кеке було трактоване як скорочене Никифор? Але жодне історико-лінгвістичне джерело не надає подібного скорочення. Спеціальна література, присвячена сербським скрипторіям та писцям, питання прочитання цього запису просто оминає. За дотепним припущенням відомого українського еллініста та археографа Є. К. Чернухіна, незрозуміле ім'я може бути прочитане як *Кеке Филеллен* (грецьк. *Κεκές φιλέλλην*), що є своєрідним змішанням турецького за етимологією імені та грецького прізвища, яке при перестановці складів (*φιλέλλην* – иііфл-еленнѣ) набуло на письмі такого вигляду². Така мішанина турецької, грецької та сербської може видаватися незвичною для нас,

² Прізвище, на думку Є. К. Чернухіна, може мати значення: патріот або прихильник грецької культури, літератури.

але своєрідно відображає історичні реалії на теренах Балкан того часу; подібна мішанина наявна, наприклад, у купчому записі Псалтиря 1663 р. (№ 11 л): «кѡпихъ га ѿ хажи Агаѡїе».

Кеке написав Мінею в монастирі Біла при церкві Св. Георгія (сербськ./чорног. Биела, Чорногорія), і рік написання цієї РК – перше згадування монастиря в писемних джерелах, хоча, за переказами, він був заснований у XI ст. На початку XVIII ст. монастир і церкву спалили турецькі війська, можливо, через це врятована книга опинилася в Чорногорській митрополії в Цетинському монастирі Різдва Богородиці, про що на її полях залишено власницький запис почерком XVIII ст.: «Сиа книга монастыра цетиньскога рождаства»; пізніше, у третій чверті XIX ст., монастир був відновлений.

З відомим монастирем південно-західної Сербії – Милешева, збудованим у XIII ст. і реставрованим у XVI ст., очевидно, пов'язане прізвище покупця та власника Псалтиря слідуваного 1633 р. (№ 11 л) Ісидора Милешевця – «Си малі ѡалтирїкъ Исвдора Милешвца». Можливо, Ісидор був пострижеником цього монастиря, який, поряд з Живою, є одним з найкращих зразків архітектурного та живописного мистецтва європейського середньовіччя.

Сербський топонім у невеличкому рукопису «Служба перенесенню мощей прп. Миколая Мирлікійського чудотворця», написаному на початку XVII ст., до 1617 р. – часу віднайдення його «презвитером Вучетою» (№ 154 л), який, за припущенням, читається як «Заостровъ», не вдалось ідентифікувати. Наразі є місто Заостро на заході Сербії, поблизу кордону з Чорногорією, але подібні назви досить поширені на Балканах, і тому не можна з упевненістю визначитися щодо цього.

Значну роль в історії сербської писемності відігравав Афон. Сербська присутність у чернецькій республіці задокументована з давніх часів. Ще у XII ст. ченці Сава (Растко Неманя), згодом перший Сербський архієпископ, та його батько Симеон Мироточивий (великий жупан Стефан Неманя) власним коштом відновили кілька будівель на території грецького Ватопеда та отримали дозвіл на зведення першого сербського національного монастиря на Афоні – Хиландара. Відтоді монастир тривалий час фактично був одним із головних центрів церковного та культурного життя для сербського народу, незважаючи на значну віддаленість

від кордонів країни. Протягом XIV ст., часу розквіту монастиря, завдяки постійному опікуванню правителів держави в монастирі було збудовано новий собор, розписаний фресками, укріплено фортифікаційні споруди, отримано численні церковні реліквії з Близького Сходу. Збільшувалася кількість ченців, поширювався вплив і на грецькі монастирі. З другої половини XIV ст. сербським стає до того грецький монастир Св. Павла, який протягом півтора століття мав ктиторів із кола знатних сербських родин, пізніше – молдавських господарів та московських царів. Завдяки багатим пожертвам монастир посідав важливе місце серед інших братств упродовж трьох століть. Деякі ченці, а іноді цілі скити займалися перекладацькою діяльністю, переписуванням богослужбних книг, виготовленням оправ та ін. Найдавніша пам'ятка сербської писемності – Мирославове Євангеліє XII ст. – має на своїй поновленій оправі початку XVI ст. тиснення з написом «тѣ агѣд павлѣ» («Святого Павла») [14, с. 47]. Афонські скити та келії, такі як скит Св. Анни у Великій Лаврі Св. Афанасія з келіями Св. Георгій та Св. Онуфрій, келії монастиря Св. Павла: Сотир, Св. Іоанн Предтеча та Успіння Богородиці тощо, задовольняли потреби монастирів Болгарії, Молдавії, Валахії, Русі і передусім найбільш значні обителі самої Сербії: монастирі Цетинський, Пива, Милешева, Рача, Морача, Шишатовац та деякі інші [15].

Відомо, що у другій половині XVII ст. у монастирі Св. Павла проживало 200 ченців [16, с. 99]. У монастирі була зібрана багата бібліотека, яка проіснувала до 1903 р., коли внаслідок великої пожежі, на жаль, згоріла.

У монастирі Св. Павла створені два рукописи з колекції ЦАМ КДА: Тріодь цвітна 1646 р. (№ 371 п) та Псалтир із Соборником 1643 р. (№ 13 л). Обидва рукописи написані писцем Євфимієм, який у досить розлогих записах називає себе *інок Євфимій*, вказує скит монастиря Св. Павла та назву келії, де працює – *Сотир*, і характеризує себе, крім звичних у таких записах слів, зневажливим автоепітетом «многгрѣш-ний», додаючи в обох записах: «иже въ пѣстыни тѣлом прѣбывае, въ мирѣ же мѣдрованієм». Слід зазначити, що особистість цього писця є доволі відомою в літературі, згадки про нього постійно зустрічаються в дослідженнях, присвячених сербській писемності, адже ним залишені записи принаймні в п'ятьох РК (ще два викликають питання).

Крім двох рукописів, що зберігаються в ІР НБУВ, ще три записи Євфимія цитуються в літературі за зводом Л. Стояновича. Йдеться, зокрема, про Житіє Св. Сави [6, № 1592], написане в 1663 р. у скиті Св. Павла, в келії Сотір, рукою «многogr̃шного и худого во иноцѣх Евфимія расодера» на замовлення ієромонаха Нектарія. Пролог 1664 р. [6, № 1601] також «писа роука хоудого во иноцѣх Евфимія» і теж на замовлення того самого Нектарія для подальшого вкладу книги в монастир Мелешева (назва келії тут не вказана). Апостол [6, № 1633], який було замовлено ієромонахом Савою, підписаний у 1667 р. у келії Сотір рукою «многogr̃шного и хоудаго во иноцѣх Евфимія». Привертає увагу стилістична схожість записів Євфимія: як правило, вказуються всі назви – монастиря, келії, повторюються такі формули, як у вже згаданих рукописах ЦАМ: «иже въ п̃стыни т̃блом пр̃бывае, въ мирѣ же м̃дрованієм» (№ 13 л та № 371 л), а також: «молю же вы, принычюще в книгу сию...» у № 371 л та «всякому в̃нычующому в книгу сию» у № 1633 Стояновича.

Грецький дослідник А.-Е. Н. Тахіаос в опублікованому каталозі колекції афонського Пантелеймонова монастиря [17] в описі Патерика 1633 р. (№ 16) наводить ще один запис писця на ім'я Євфимій: «... исписасе въ с(ве)тей горѣ Аѡна къ с(ве)тей Аннѣ. роукою мнѡг(о)гр̃шнаго и м̃ншаго во иноцѣх(ь) Євфиміа іер(омона)х(а)...». Учений припускає, що це той самий Євфимій, який пізніше жив та працював у келії Сотір. Тахіаос робить висновок, що зазначений рукопис є найбільш раннім з відомих написаних ним, і таким чином діяльність Євфимія тривала принаймні 34 роки – від 1633 до 1667 рр. Проте це припущення, на нашу думку, викликає сумнів, проти нього переконливо свідчать два аргументи: по-перше, Євфимій у Патерику називає себе ієромонахом, тобто у 1633 р. він уже був священником, у той час, як у пізніших рукописах 1643–1667 рр. Євфимій лише «інок», без згадування священного сану. По-друге, в додатку-альбомі зображень із рукописів каталогу почерк з аркуша Патерика значно відрізняється від почерків рукописів 1643 і 1646 рр. з колекції ЦАМ. Вірогідно, це все ж таки різні особи з однаковим ім'ям.

Псалтир 1643 р., написаний Євфимієм (№ 13 л), містить ще два записи XVIII ст.: власницький ченця Симеона Іовичича (1767 р.) та купчий попа Станка (1783 р.) зі згадкою «глада великого».

Складна історія Сербії та Чорногорії позначилась і на долі монастирів та церков, в яких були створені або перебували рукописи: книги Святопавлівського монастиря на Афоні разом із сербськими РК, що залишилися після вивезення протягом XIX ст. дослідниками-відвідувачами, у 1902 р. загинули в пожежі, і зараз там немає жодної сербської РК [18, с. 128]; монастир Пива в 1982 р. був перенесений, місцезнаходження залишків монастиря Убожац встановлене лише нещодавно; монастир Біла на початку XVIII ст. був спалений турецькими військами; монастир Милешева в 1735 р. зруйнований турками, а в 1782 р. постраждав від пожежі і дотепер перебуває в руїнах; Цетинський монастир був також спалений турками двічі – наприкінці XVII та у XVIII ст. (згодом відновлений).

Незважаючи на складні обставини історії побутування кожної з досліджуваних РК, вони збереглися, як було зазначене вище, в задовільному фізичному стані, більшість – в оправах. З дванадцяти сербських РК XVII ст. дев'ять мають первинні оправи. Переважна більшість із них за конструктивним типом належить до візантійських оправ. У них оправляли сербські РК ще з давніх часів. Термін *візантійська оправа*³ застосовується стосовно оправ, виготовлених за традицією, що практикувалася на теренах Візантійської імперії. Оправи цього типу також широко вживалися на значних територіях, суміжних з імперією, що перебували під її культурним впливом, зокрема у Греції з афонськими монастирями, на землях південних та східних слов'ян – на Балканах, у Київській Русі тощо, де їх продовжували використовувати ще кілька століть поспіль після падіння Імперії (1453 р.). У колекції ЦАМ КДА вони представлені сімома оправами, що мають однотипну конструкцію⁴: дерев'яні кришки за розміром співпадають з форматом РК, а вздовж їхніх торців ідуть жолобки, що перериваються, не доходючи до зовнішніх кутів;

³ Паралельно в літературі також вживають терміни «оправа „alla greca”» та «поствізантійська оправа». Перший застосовують до оправ книг грецькою мовою, що виходили друком з середини XV ст. до кінця XVI ст. і набули поширення серед гуманістів Італії та Франції, які прагнули, щоб зовнішній вигляд цих книг естетично відповідав їхньому змісту. Другий – до оправ РК, що створювалися після 1453 р. і розповсюджувалися на територіях, що перебували під культурним впливом Візантійської імперії. Ми використовуємо термін «візантійські оправи», прийнятий сербськими дослідниками.

⁴ Детально про конструктивні ознаки візантійських оправ див.: Дж. Сірмаї [19].

каптал виступає над краями кришок, а його кінці частково заходять на них; шиття блока «ланцюжком» робило корінець гладким після поволочення шкірою; сліпе тиснення наявне тільки на кришках⁵. Особливий інтерес у фахівців викликає їхнє оздоблення, що досі залишається мало-відомим науковому загалу.

За спостереженнями дослідників, при створенні оправи майстер-інтролігатор⁶ або палітурна майстерня дотримувалися певних навичок як у техніці виготовлення, так і в її зовнішньому оформленні. При оздобленні це проявлялося в застосуванні однотипних схем розташування тиснення та певного набору інструментів, які могли використовуватися в різному поєднанні. Тому вживання на кількох оправах однакових схем тиснення з подібними за формою та зображенням інструментами може вказувати на регіон, майстерню або майстра, що їх виготовив. Оскільки відсутні жодні джерела з атрибуції інструментів тиснення на сербських оправах XVII ст.⁷, а досліджувані оправи є первинними⁸, датою їхнього створення доцільно вважати час написання РК, що визначається за філігранями на папері та записами із вказівкою на дату створення. Слід зазначити, що у процесі вивчення до таких оправ було долучено ще дві оправи на сербських РК XVI ст. (одна первинна XVI ст. – № 376 л, інша вторинна⁹ XVII ст. – № 133 л), конструкція та характер оздоблення яких є близькими, а в деяких випадках тотожними до досліджуваних.

У процесі систематизації схем розміщення тиснення на оправах та відбитків із застосованих інструментів¹⁰ виявилось, що окремі оправи мають не тільки подібні схеми розташування оздоблення, але

⁵ На оправах цієї конструкції корінці не мають оздоблення, хоча на одній вторинній оправі сербської РК XVI ст. (№ 519 л) корінець має оздоблення квітчастими басмами.

⁶ Інтролігаторами на теренах України до XVIII ст. включно називали майстрів, які займалися оправленням книг.

⁷ Певну інформацію можна знайти у праці З. Янц [7], але її недостатньо для атрибуції оправ.

⁸ Первинна оправа – це перша оправа, в яку оправлено РК після створення тексту твору. Іноді для подібних оправ уживають термін «рідна оправа».

⁹ Вторинна оправа – загальна назва всіх наступних оправ, що їх отримує РК при втраті первинної оправи або при переоправленні у процесі свого існування.

¹⁰ Кілька протирок з відбитків вийшли не досить чіткими, тому поряд з ними в таблицях наводиться контурний рисунок, що дає загальне уявлення про зображення.

й близькі за формою та малюнком інструменти, що дозволило об'єднати їх у кілька груп.

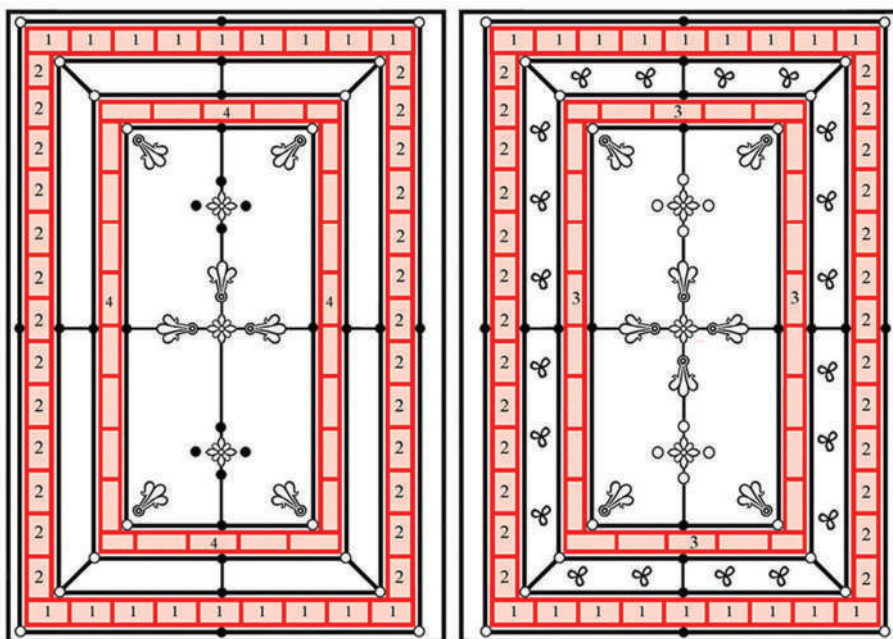
Група 1 (рис. 1, табл. 1) – № 368 п, 342 п¹¹, 371 п – чотири первинні оправи, датовані 2 чв. XVII ст., між 1641–1646 рр. Схема розміщення тиснення на кришках майже однакова на всіх оправах. Відмінності простежуються тільки у дрібних деталях заповнення внутрішнього простору обрамлення та в поєднанні бордюрних басм, використаних для його утворення¹² (рис. 1). Обрамлення складається з двох рамок різного розміру, що утворені з бордюрних басм, які облямовуються та поєднуються між собою в кутах потрійними лініями, їх перетини фіксуються басмами з трьох концентричних кіл. Басми з двох концентричних кіл фіксують місця перетину одинарних прямих, що ділять внутрішнє поле на чотири прямокутники. Для його заповнення використані, крім зазначених басм, ще три басми наповнення у вигляді дзвоника, трилисника та квадратної квітки¹³. Всього для оздоблення оправ цієї групи було використано 10 басм, шість з яких вжито для оздоблення всіх оправ, що може бути вказівкою на походження з однієї майстерні (табл. 1). На рукопису № 371 п міститься запис про його переписування 1646 р. у монастирі Св. Павла на г. Афон (Греція), що дозволяє віднести ці оправи до зазначеного регіону, тим більше, що ряд подібних басм виявлено Дж. Будалісом на поствізантійських оправах Іверського монастиря на г. Афон [20: Vol. 1, с. 262 – № MuF/a3, MuG/a6, MuG/a7, с. 283 – № MuF/a2, MuG/a3; Vol. 3, с. 829 – № MuF/a8, MuF/a9, с. 836 – № MuF/c8, с. 838 – № MuF/d9, MuF/d21, MuF/d18].

Група 2 (рис. 2, табл. 2) – № 129 л, 133 л – обидві оправи вторинні, датовані XVII ст., об'єднані в одну групу за видом застосованих для оздоблення інструментів. Басма у вигляді дзвоника (табл. 2) за формою майже однакова на обох оправах, але дещо відрізняється від подібної

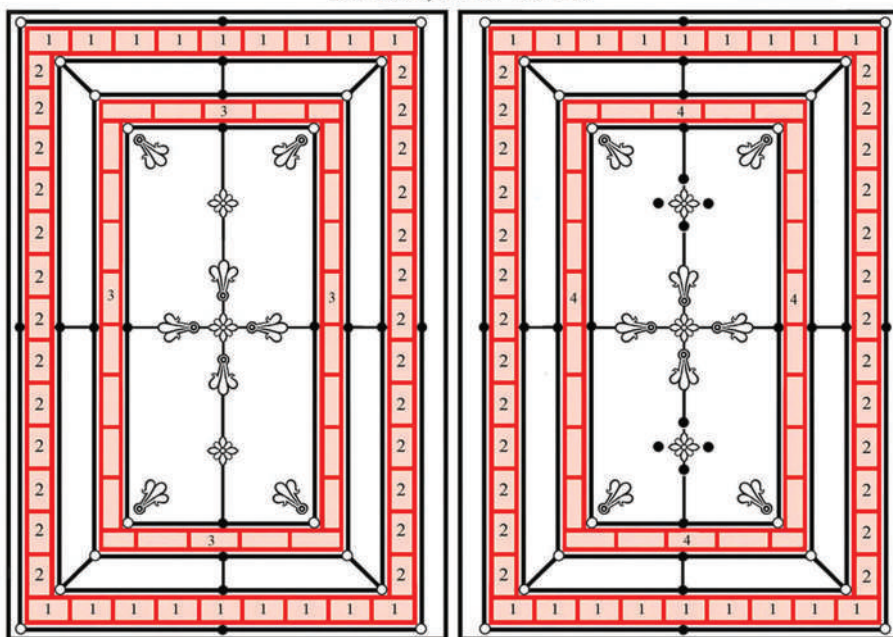
¹¹ Од. зб. 342 п складається з двох частин, кожна з яких має свою первинну оправу.

¹² На трьох оправах (№ 368 п, 342 п) горизонтальні та вертикальні смуги зовнішньої рамки обрамлення формуються з басм двох видів (табл. 1, бордюрні басми № 1 та 2).

¹³ Квадратною квіткою, або квадратною квітчастою басмою, ми пропонуємо називати басми, що мають вигляд розкритої восьмипелюсткової квітки, вписаної в умовний квадрат, через що її пелюстки мають різний розмір.

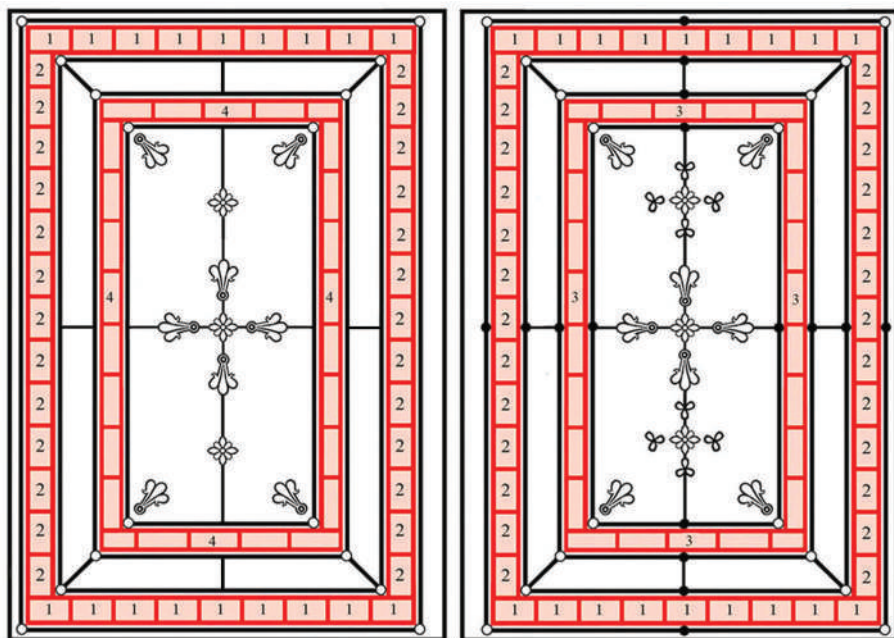


Ф. 301, № 342/1 П

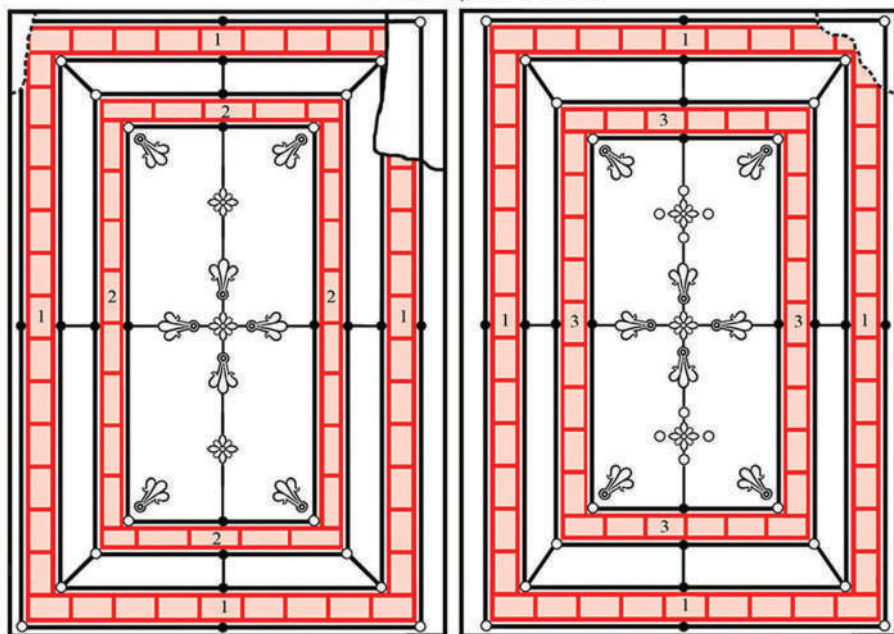


Ф. 301, № 342/2 П

Рис. 1. Схеми розміщення тиснення на кришках оправ групи № 1.



Ф. 301, № 368 п



Ф. 301, № 371 п

Кожна оправа представлена парою схем: ліворуч – нижня кришка, праворуч – верхня. Номери на схемах відповідають номерам протирок та графічним зображенням в Табл. 1.

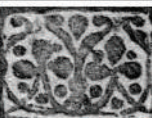
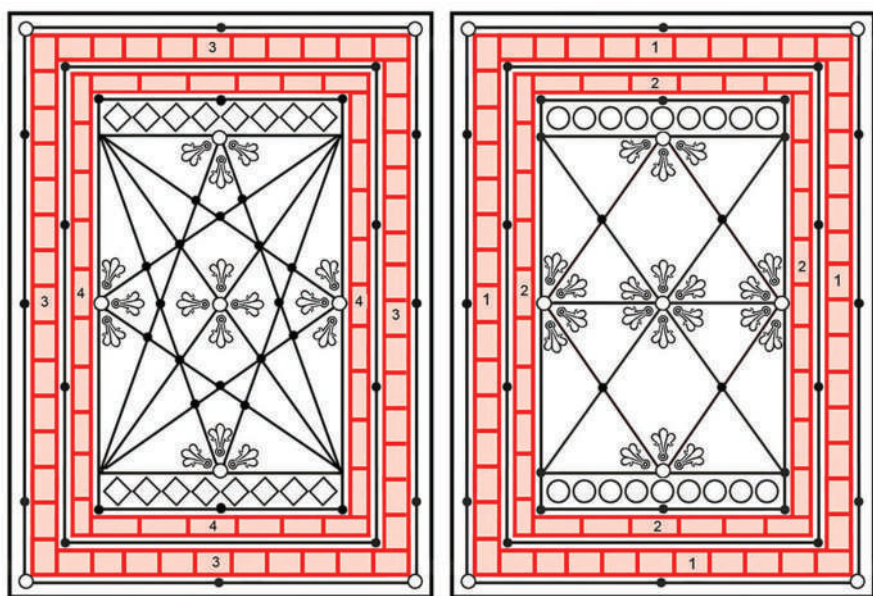
Назва інструмента	Графічна позначка елемента на схемах	342 п	368 п	371 п
Бордюрі басми		 2	 2	 3
		 1	 1	 1
		 3	 3	
		 4	 4	
				 2
Басми наповнення				
				
				
				
				

Табл. 1. Протирки з відбитків інструментів, використаних при оформленні оправ групи № 1. Номер біля зображення протирки вказує на місце її розташування в обрамленнях на схемах розміщення тиснення на оправках, представлених на Рис. 1.

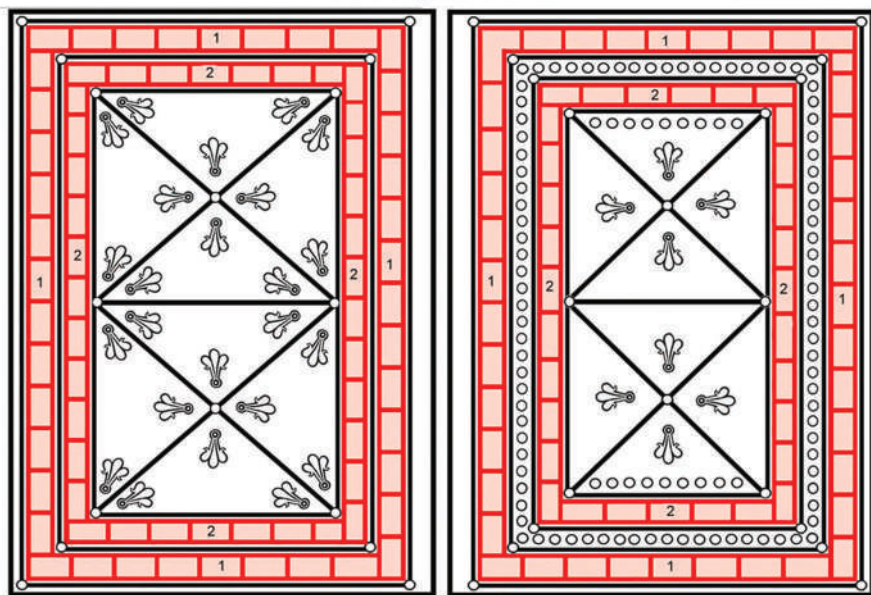
басми групи 1 (табл. 1). Майже ідентичну за формою басму наводить Дж. Будаліс [20, с. 836, № MuF/c9]. Оправа № 129 л має басми (табл. 2, бордюрні басми № 1, 3, 4), подібні за рисунком до басм на оправах № 342 п, 368 п, 371 п (див. табл. 1, бордюрні басми № 1, 3, 4). Можна припустити, що оправи цієї групи також походять з монастирів Афона. Через нечисленність наявної інформації припущення є малоймовірним.

Група 3 (рис. 3, табл. 3) – 130 л, 376 л – дві первинні оправи, датовані відповідно 2 чв. XVII ст. та 2 чв. або серединою XVI ст. Обидві оправи мають майже однакову схему членування поверхні обох кришок. Єдина відмінність полягає в тому, що обрамлення на № 130 л має по одній додатковій горизонтальній орнаментальній смузі, що прилягає до обрамлення впритул зсередини. Форма обрамлення подібна до обрамлення групи 1 (рис. 1). Спільним є також використання для обрамлення на обох оправах майже однакових за малюнком басм (табл. 3, бордюрні басми № 1, 2). Виявити подібні басми в літературі не вдалося, але, з огляду на їх велику подібність, можна припустити, що вони були створені якщо не в одній майстерні, то, ймовірно, в одному регіоні.

Група 4 (рис. 4) – № 131 л – первинна оправа. У рукопису зазначено дату його написання – 1656 р., тому ми можемо точно датувати оправу 60-ми роками XVII ст. або початком третьої чверті століття. Композиція кришок цієї групи зустрічається на сербських оправах XVI ст. [7, с. 99, № 27], але в нашому випадку кути лінійного обрамлення фіксуються квадратними квітчастими басмами, розташованими горизонтально у вигляді прямокутника, а не під кутом у вигляді ромбу, що характерно для оздоблення всіх оправ 1-ї групи та № 129 л з 2-ї. Подібні басми відомі на сербських оправах ще від XIV ст. [7, с. 101, Т. 37, № 15–17]. Схема розміщення тиснення на обох кришках однакова, різниться тільки кількістю ліній (дві або три), що використані для членування поверхні. Крім того, в потрійних лініях центральна є ширшою за бічні (рис. 4). Простір між лініями заповнений круглими басмами двох видів, що різняться між собою розміром та зображеннями: одна містить спрощене зображення дракона, вписане в коло, а друга є стилізованою сніжинкою в колі дещо меншого діаметру. Аналогів цим басмам знайти не вдалося, але зображення драконів у різних варіантах зустрічаються на сербських оправах від XIII до XVII ст. включно [7, табл. 45–46].



Ф. 301, № 129 л



Ф. 301, № 133 л

Рис. 2. Схеми розміщення тиснення на кришках оправ групи № 2. Кожна оправа представлена парою схем: ліворуч – нижня кришка, праворуч – верхня. Номери на схемах відповідають номерам протирок та графічним зображенням у Табл. 2.

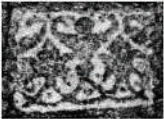
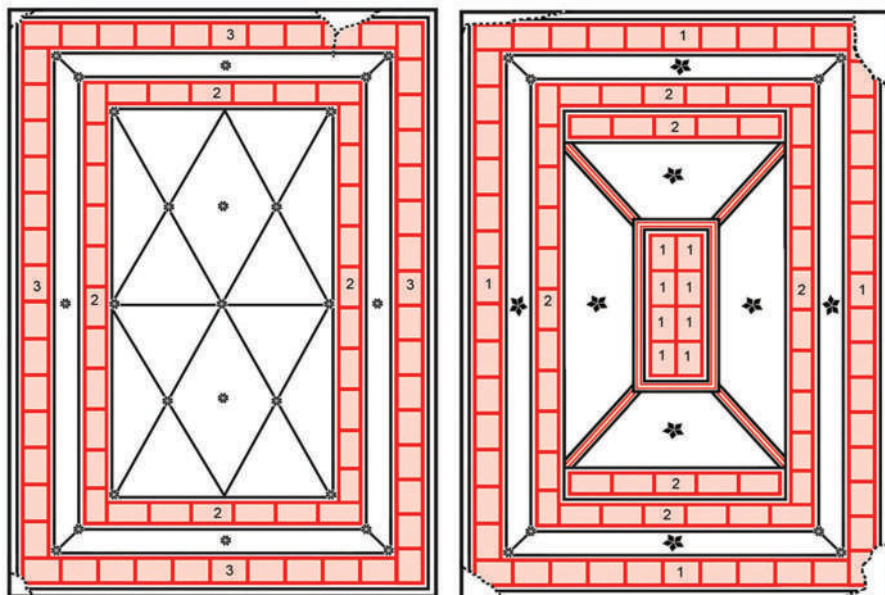
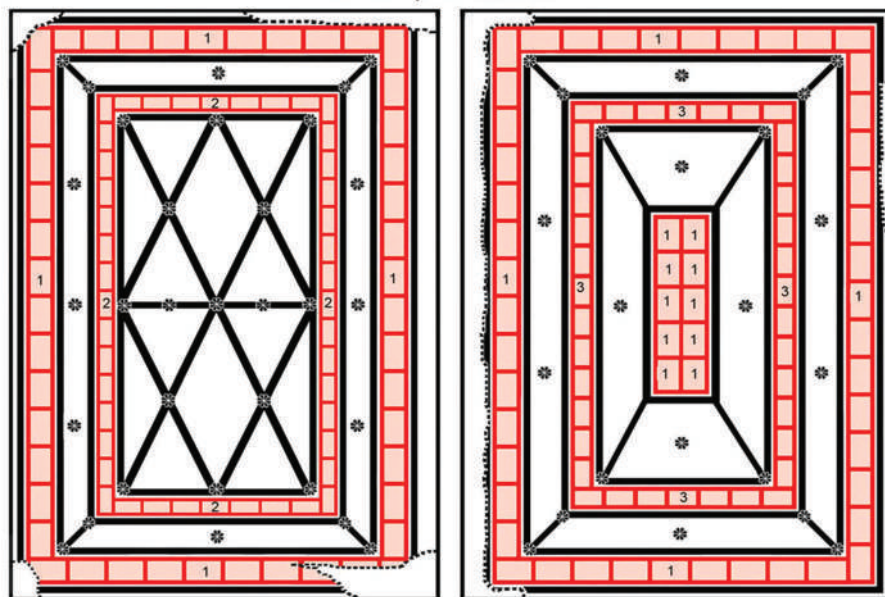
Назва інструмента	Графічна позначка елемента на схемах	129 л	133 л
Бордюрі басми		 3	
		 1	
			 1
		 2	 4
Басми наповнення			
			
			
			
			
			

Табл. 2. Протирки з відбитків інструментів, використаних при оформленні оправ групи № 2. Номер біля зображення протирки вказує на місце її розташування в обрамленнях на схемах розміщення тиснення на оправах, представлених на Рис. 2.



Ф. 301, № 130 л



Ф. 301, № 376 л

Рис. 3. Схеми розміщення тиснення на кришках оправ групи № 3. Кожна оправа представлена парою схем: ліворуч – нижня кришка, праворуч – верхня. Номери на схемах відповідають номерам протирок та графічним зображенням в Табл. 3.

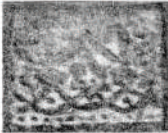
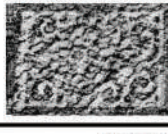
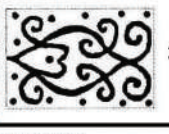
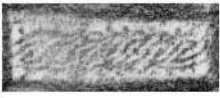
Назва інструмента	Графічна позначка елемента на схемах	130 л	376 л
Бордю- рні басми		  3	 3
		  3	
		 2	 3
			 2
Басми напов- нення			
			

Табл. 3. Протирки з відбитків інструментів, використаних при оформленні оправ групи № 3. Номер біля зображення протирки вказує на місце її розташування в обрамленнях на схемах розміщення тиснення на оправах, представлених на рис. 3. У тих випадках, коли протирка не дуже чітка, поряд наводиться контурне зображення з протирки.

Група 5 (рис. 5) – № 175 л – первинна оправа XVII ст., готичної конструкції¹⁴. Від розглянутих вище вона відрізняється не тільки оздобленням, а й тим, що має оправу готичної, а не візантійської конструкції. Схема розміщення тиснення на кришках однакова, різняться тільки форма та рисунок тиснення в центрі кришок. Обрамлення складається з двох рамок різного розміру, виконаних подвійною лінією дорожником та з'єднаних між собою в кутах одинарною лінією. Воно подібне до обрамлення третьої групи, але тільки зовнішні кути обрамлення фіксуються квітчастою басмою у вигляді 8-пелюсткової квітки. Її використано і для

¹⁴ У зібранні ЦАМ КДА є ще одна РК в оправі готичної конструкції (№ 13 л), але вона вторинна, і час її створення важко встановити через погану збереженість рукопису.

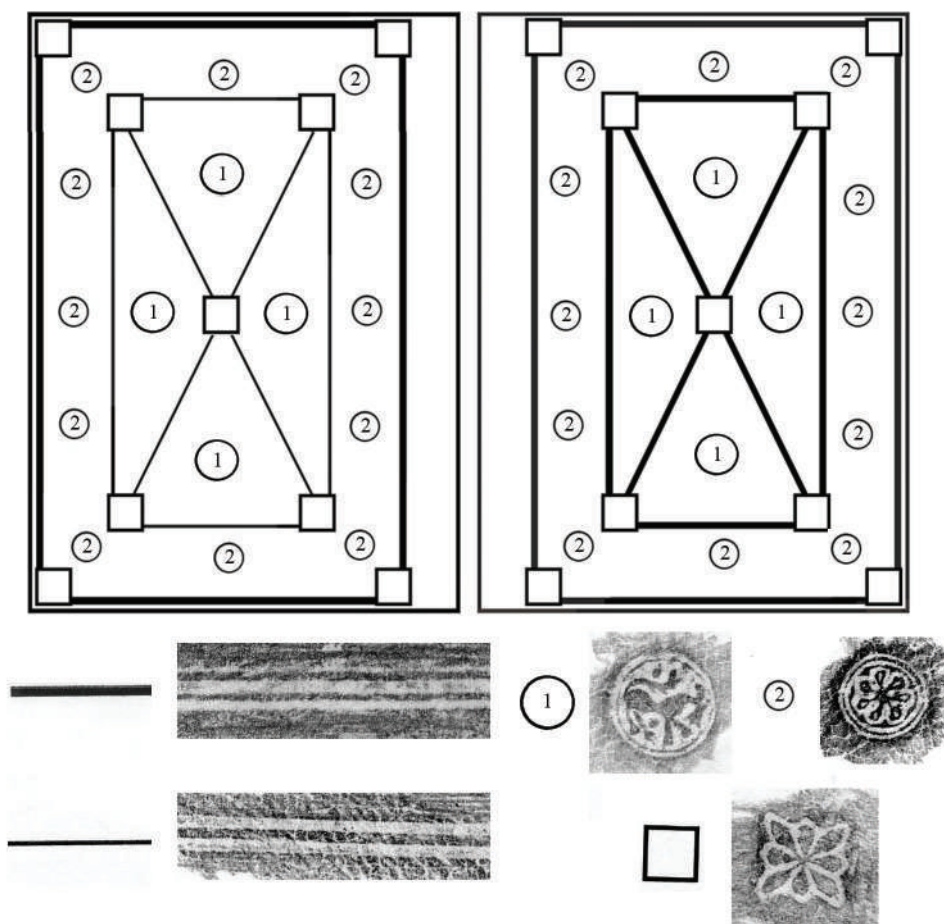


Рис. 4. Схема розміщення тиснення на кришках оправ групи № 4 та протирки з відбитків інструментів, використаних при оформленні оправ. На схемі: ліворуч – нижня кришка, праворуч – верхня. Номери на схемах відповідають номерам протирок та графічним зображенням, розміщеним під схемою.

оздоблення корінця. У кутах у середині обрамлення відтиснуті прямокутні басми з геометричним рисунком, а в центрі – пара кутиків однієї форми та сюжету скомпоновані між собою у вигляді ромбу, але на кожній кришці використано кутики відмінної форми та орнаменту (рис. 5). Це єдина оправа, що має тиснення на корінці: обабіч бинтів відтиснуто суцільну пряму дорожником, а у проміжках між ними – квітчасту басму.

Готичні оправы почали виготовляти в Європі з винаходом книгодрукування, в них оправляли як рукописні, так і друковані книги. Для

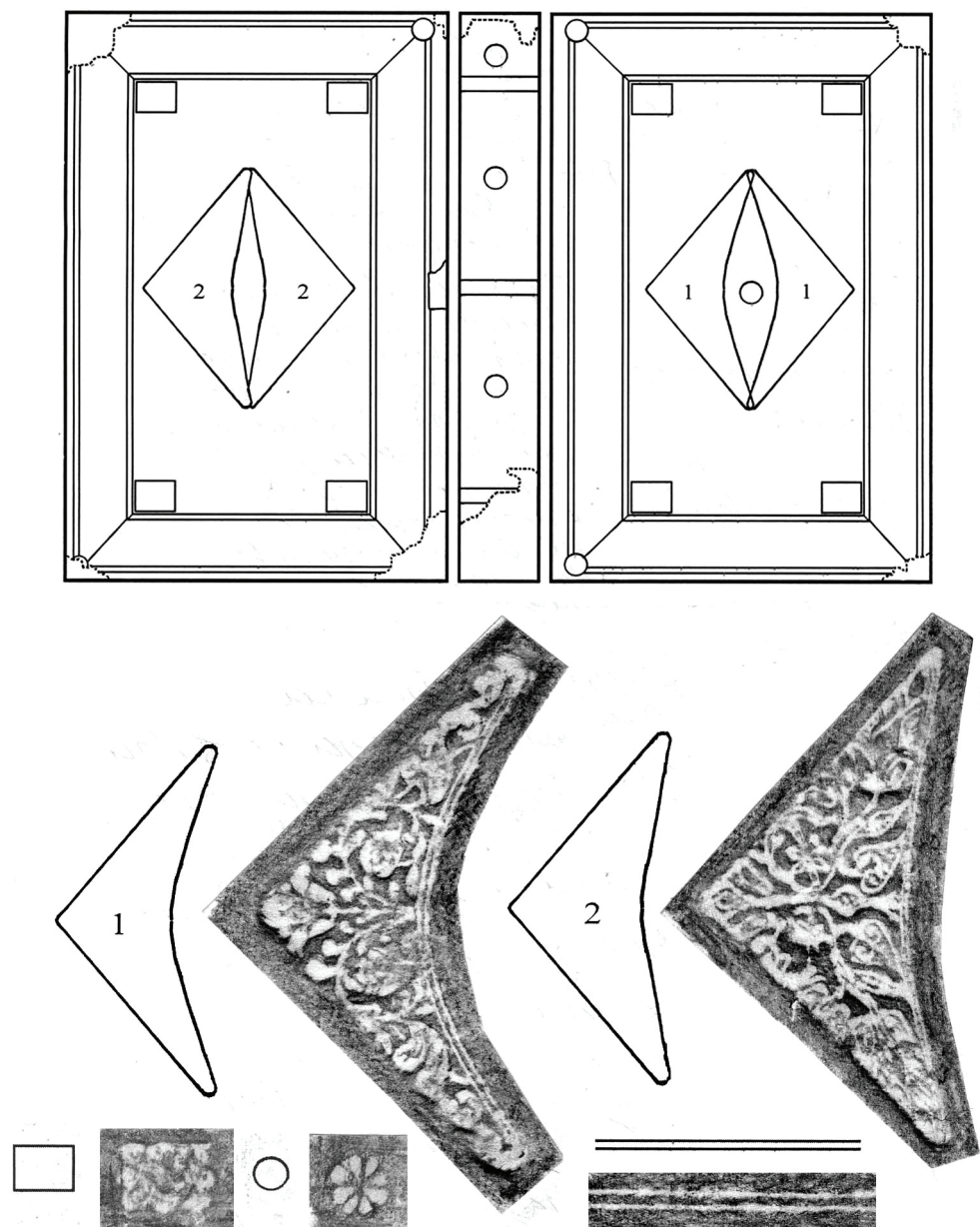


Рис. 5. Схема розміщення тиснення на кришках оправ групи № 5 та протирки з відбитків інструментів, використаних при оформленні оправи. На схемі: ліворуч – нижня кришка, праворуч – верхня. Номери на схемах відповідають номерам протирок та графічним зображенням, розміщеним під схемою.

них характерні такі ознаки: шиття на шнурах (одинарних чи подвійних), кришки з кантами та рантами є більшими за книжний блок, шкіряне покриття оздоблювалося золотим чи сліпим тисненням або з одночасним поєднанням обох видів тиснення [19, с. 173–284]. Але оскільки книгодрукування в сербів не набуло значного поширення, візантійські оправи ще тривалий час превалювали над готичними при оправленні національних РК.

Незначна кількість наявних оправ на сербських РК не дозволяє чітко встановити конкретні майстерні їхнього виготовлення, але на підставі проведеного аналізу можна стверджувати, що оправи першої групи виготовлені на Афоні (№ 368 п, 342 п, 371 п), а оправи другої зазнали впливу афонського стилю оформлення. Первинність досліджуваних оправ дозволяє більш точно окреслити хронологічні рамки їхнього вживання, що коливається в межах другої та третьої чвертей XVII ст.

Сербські рукописи надійшли до бібліотеки КДА, а згодом до ЦАМ КДА, утвореного в листопаді 1872 р. одночасно з Церковно-археологічним товариством (далі – ЦАТ КДА) для більш ефективного викладання та вивчення студентами церковної й біблійної археології, в якості пожертв або дарів здебільшого від духовних осіб, життя та діяльність яких були так чи інакше пов'язані з балканськими країнами. Перші сербські рукописи передав архімандрит Антонін Капустін, колишній вихованець КДА. Архімандрит Антонін, церковний історик, археолог та палеограф, почесний член ЦАТ КДА, упродовж 44-х років проживав на Близькому Сході, служив настоятелем посольської церкви в Афінах (1850–1865 рр.), Константинополі (1860–1865 рр.), очолював Російську духовну місію в Єрусалимі (1865–1894 рр.), що обумовило його подорожі цими місцями, знайомство з місцевими церквами та монастирями, вивчення їхніх рукописних скарбів.

Книги, які йому вдавалося придбавати, отець архімандрит часто надсилав до Київської духовної академії; старі шифри бібліотеки КДА на форзацних аркушах РК свідчать про те, що вони надійшли в бібліотеку Академії ще до утворення ЦАМ, тобто до 1872 р. Сербські рукописи з дарів отця архімандрита датовані XIII (1 од. зб.), XIV (5 од. зб.), XV (6 од. зб.), XVI ст. (9 од. зб.); усі три РК XVII ст. – Тріюдь пісна (№ 386 п), Тріюдь цвітна (№ 371 п), двотомний Октоїх (№ 342 п) – створені

на Афоні. Відомо, що отець архімандрит побував на Афоні двічі: в 1859 р. у складі археологічної експедиції, в 1863 р. з метою вивчення оригінальності Синайського кодексу. Саме в 1859 р. він відвідав монастирі та скити Святої Гори: Іверський, Ставроникити, Дохіар, Пантократор, Св. Пантелеймона, Хиландар, Ватопед, Святого Павла. Всюди отець Антонін вивчав склад бібліотек, переглядав рукописні книги та стародруки – як слов'янські, так і грецькі, а в монастирі Св. Павла, з яким він ознайомився 25 серпня, укладав каталог рукописів, на жаль, пізніше втрачений ним у дорозі [21, с. 76]. У циклі статей у «Трудах КДА», написаних на матеріалах щоденника «Заметки поклонника Святой Горы» (1859), які в 1864 р. були опубліковані однією книгою [22], він надав загальний огляд фонду святопавлівської бібліотеки, зупиняючись лише на найбільш цінних та унікальних рукописах; книги ж, що пізніше були надіслані ним до КДА, у цьому огляді не згадуються. Інформації про дані кодекси також не знаходимо в каталозі архімандрита Леоніда Кавеліна, який відвідував монастирі Хиландар і святий Павло приблизно в той самий час (1866 і 1868 рр.) і уклав найбільш повний опис за предметно-тематичним принципом [13]. Серед 180 рукописних книг, що склали на той час фонд слов'янських рукописів святопавлівської бібліотеки, архімандрит Леонід передусім звернув увагу на кодекси із записами, але № 371 п із записом писця в його описі також не вказаний. Тобто можна припустити, що ці рукописи вже були придбані Антоніном Капустіним під час його першого приїзду. За свідченнями відвідувачів афонських монастирів XIX ст., вони не докладали особливих зусиль до придбання слов'янських манускриптів: грецьке духовенство, до якого перейшли сербські монастирі ще у XVIII ст., не особливо дорожило слов'янськими книгами і, хоча й утримувало їх у порядку, охоче дарувало або продавало зацікавленим дослідникам.

Вагомий вклад саме сербськими рукописами в колекцію ЦАМ КДА, в тому числі й датованими XVII ст., у 1881 р. зробив протоієрей Михайло Федорович Раєвський, настоятель посольської церкви у Відні. Його ім'я пов'язане з ідеями відродження слов'янства, що панували на той час в Європі. Раєвський був членом багатьох слов'янських наукових, літературних та просвітницьких товариств, зокрема кореспондентом Одеського товариства історії та старожитностей та почесним членом Київської духовної академії, яка була із середини XIX ст. і до революції

1917 р. одним з головних осередків вивчення слов'янської писемності. Раєвський підтримував стосунки та активно листувався з багатьма вченими-славістами, серед яких були Л. Штур, Л. Гай, В. Караджич, М. П. Погодін, І. І. Срезневський, Й. М. Бодянський, Я. Ф. Головацький та інші, опублікував кілька статей, присвячених слов'янській писемності, колекціонував слов'янські рукописи та стародруки. Переважання саме сербських рукописів у його колекції та, відповідно, серед дарів КДА обумовлене присутністю в Австро-Угорщині значної кількості сербського населення, що веде свою історію з кінця XVII ст., коли сотні тисяч сербів на чолі з патріархом знайшли прихисток, тікаючи від османів, на прикордонних землях Габсбурзької імперії на запрошення імператора Леопольда I. Опубліковане листування Раєвського, зокрема з Бодянським [23], свідчить про його величезний інтерес до книг, нових видань та статей слов'янських учених, активний обмін цими матеріалами, придбання книжок та журналів на замовлення своїх кореспондентів, налагодження та підтримку контактів між науковими товариствами. Будучи протягом сорока років настоятелем посольської церкви у Відні, протоієрей Михайло матеріально допомагав слов'янській молоді, його коштом навчалося багато слов'янських студентів, на сербські свята він правив служби сербською мовою [24, с. 47], – усе це обумовило велику довіру та повагу до нього з боку не лише наукового співтовариства, але й пересічних сербів.

До дару протоієрея Михайла увійшли сербські рукописи XIV (2 од. зб.), XV (2 од. зб.), XVI (9 од. зб.) та XVII ст. (8 од. зб. – № 13 л, № 11 л, № 128 л, № 129 л, 130 л, № 131 л, № 154 л, № 175 л). Слід відзначити, що всі сербські рукописи XVII ст., подаровані Раєвським, містять записи – писців, вкладників, власників, тому вірогідно, що саме такі кодекси привертали його увагу, такі він купував сам або на його прохання надсилали його кореспонденти. Можливо, на паперовій обкладинці XIX ст. Мінеї місячної 1608 р., яка збереглася без оправи (№ 128 л), присутній адресний напис саме одного з них: «Его высокопреподобію Господину Михаилу Федоровичу Раевскому Протоіерею и Кавалѣру въ Виѣннѣ». Крім того, на цій обкладинці міститься стисла анотація до книги іншим почерком з підписом *Г. Николаевич*. Можна припустити, що підпис належить відомому сербському просвітителю, засновнику шкіл

та благодійних фондів, редактору національних просвітницьких газет та журналів, члену-кореспонденту сербських науково-просвітницьких товариств, згодом (1886 р.) митрополиту Дабро-Босанському Карловацької патріархії та почесному члену Сербської академії (1892 р.) Георгію (Джордже) Николаєвичу [25].

Цікаво, що Тріодь цвітна з дарів Раєвського написана з різницею у три роки тим самим писцем Євфимієм з келії Сотір монастиря Святого Павла, що й Псалтир із Соборником 1643 р., надісланий Антоніном Капустіним, – так різними шляхами зустрілися два афонських кодекси однієї руки. Саме завдяки цим двом колекціонерам зібрання ЦАМ КДА збагатилося прекрасними зразками сербських рукописів XVII ст., що дало можливість ввести їх у науковий обіг наприкінці XIX – на початку XX ст.

Наукова новизна. Узагальнено результати кодикологічного дослідження сербських рукописних книг XVII ст. з фонду Церковно-археологічного музею як окремої групи з внутрішніми взаємозв'язками, визначено їхні спільні палеографічні характеристики та ознаки, висвітлено відображені в записах обставини побутування рукописів та історію місць створення й зберігання. Опубліковано відбитки з інструментів для тиснення, що збагачує знання про види інструментів для оздоблення сербських шкіряних оправ та дозволяє звузити хронологічні рамки їхнього використання і сприяє більш точному їх датуванню.

Висновки. Підсумовуючи кодикологічне дослідження групи рукописів за національною ознакою та в межах конкретного часового періоду, можемо стверджувати, що місцем створення сербських рукописів XVII ст. з колекції ЦАМ КДА у фонді ІР НБУВ здебільшого були монастирі, що діяли як на теренах Сербської держави, яка в той час перебувала під ярмом Османської імперії, так і в сербських монастирях Афона. Рукописи написано сербським півуставом, ресавським правописом, на папері венеційського або турецького виробництва; всі вони мають високий рівень художнього оздоблення з використанням різних стилів: балканської плетінки, тератологічного та рослинного. У записах РК засвідчено участь в їхній долі історичних осіб, серед яких – писець Святопавлівського Афонського монастиря Євфимій, архієпископ (патріарх Сербський) Паїсій, митрополит Герцоговинський Саватій II, митрополит Чорногорський та Приморський Рувим, а також історичні події,

зокрема неврожай та підвищені ціни на жито 1715 р., голод 1622 р. та 1783 р., будівництво церкви 1622 р. в монастирі Убожац. Усі оправи сербських рукописів XVII ст., крім однієї, є первинними, що дозволило встановити закономірності їхніх конструктивних особливостей та оздоблення й визначити характер оформлення оправ зазначеного періоду та застосованих для цього інструментів. Сербські кодекси XVII ст. надійшли до ЦАМ КДА через відомих учених-колекціонерів архімандрита Антоніна Капустіна та протоієрея Михайла Раєвського, які обирали їх як найцікавіші та найцінніші з огляду на історію, філологію, книжкове мистецтво.

Список використаних джерел

1. Петров Н. И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Киев, 1875. 685 + CVI с.
2. Лебедев А. А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. Саратов, 1916. 471 с.
3. Лихачов Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: историко-археографический очерк с прил. 116 табл., с изображениями бумажных водяных знаков. Санкт-Петербург, 1891. 106 с. : 116 илл.
4. Лихачов Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. Санкт-Петербург, 1899. Т. I–III.
5. Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1881 год. Київ, 1881. III. С. 516.
6. Стојановић Љ. Стари српски записи и натписи. Београд, 1902. Књига I. 465 с.
7. Јанц З. Кожни повези српске ћирилске књиге од XII до XIX века. Београд : ШИП «Србија», 1974. 172 с. : ил. 40.
8. Давидовић М. Српски скрипторији од XII до XVII века // Свет српски рукописне књиге XII–XVII век. Београд, 2016. 137. С. 49–88.
9. Богдановић Д. Перспективе књижевно историјских истраживања у збиркама словенских рукописа Свете Горе // Археографски прилози. Београд, 1980. 2. С. 33–40.
10. The Piva Monastery // Internet Archive Wayback Machine 13 oct. 2006 – 12 jun 2002. URL: https://web.archive.org/web/20110623201819/http://www.discover-montenegro.com/Piva_Monastery.htm

11. Іванова О. А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней. Київ, 2016. 226 с. : іл.
12. Тодић Б. Манастир Убожац // Косовско-метохијски зборник. Београд, 2013 г. 5. С. 67–90.
13. Леонид (Кавелин), архимандрит. Славяно-сербские книгохранилища на святой Афонской Горе, в монастырях Хилендаре и Святом Павле // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. Москва, 1875. Ч. I. С. 1–80.
14. Пузовић Љ. Библиотека Манастира Светог Павла на Светој Гори // Читалиште. Београд, 2014. 25 (новембар 2014). С. 45–53.
15. Харисијадис М. Илуминација рукописа XVII века исписаних или набављених на Светој Гори за манастире у српским земљама // Хиландарски зборник. Београд, 1978. 4. С. 169–192.
16. Фотић А. Света Гора и Хиландар у Османском царству XV–XVIII в. Београд, 2000. 498 с.
17. Тахиаос А.-Э. Н. Славянские рукописи Свято-Пантелеймоново монастыря (Руссик) на горе Афон. СПб, 2012. 200 с.
18. Суботић Г. Манастир Светог Павла // Казивања о Светој Гори. Београд, 1995. С. 114–142.
19. Szirmai J.A. The Archaeology of Medieval Bookbinding. Aldershot, Hants.; Brookfield, VT: Ashgate, 1999. xvi, 352 p. : ill.
20. Boudalis G. The Evolution of a Craft: Post-Byzantine bookbinding between the late fifteenth and the early eighteenth century form the libraries of the Iviron Monastery in Mount Athos/Greece and the St. Catherine's Monastery in Sinai/Egypt. PhD Thesis, Camberwell College of Arts. Vols 1–3. London : University of London, 2004. 368 с. <http://ualresearchonline.arts.ac.uk/2298/>
21. Бутова Р. Б. Архимандрит Антонин (Капустин) и Святая Гора Афон // Вестник Екатеринбургской духовной семинарии. 2017. Вып. 2 (18). С. 73–87.
22. Антонин (Капустин), архимандрит. Заметки поклонника Святой Горы. Киев, 1864. 402 с.
23. Протоиерей Михаил Раевский (в своих письмах к О. М. Бодянскому). Москва, 1884. 54 с.
24. Блажић П. Ј. Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875): докторска дисертација. Београд, 2021. 486 с.
25. Георгий // Православная энциклопедия. URL: <https://www.pravenc.ru/text/164275.html>

Liubov Dubrovina

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-1011-7910

e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

Olha Ivanova

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-8226-0401

e-mail: rukopisivanova@gmail.com

Olena Halchenko

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-1020-4675

e-mail: irnbuv@gmail.com; Galchenko@nbuv.gov.ua

**Serbian manuscripts of 17th century in collection
of Institute of Manuscript
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine:
historical and codicological research**

The goal of the research. The article aims to highlight the most important characteristics of the Serbian codes of the 17th century in Church-Archeological Museum of the Kyiv Theological Academy collection of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine establishing relationships with the historical realities. Also, to make the historical and codicological description of the manuscript identifying historical personalities and places associated with their life.

Methodology. The research uses historical-comparative approach that allows separating common and distinctive features of Serbian manuscripts of the 17th century.

Scientific novelty. The article summarizes the results of the Codicological Research of Serbian manuscripts of the 17th century in the Church-Archaeological Museum collection as a separate group with their interrelationship and paleographic characteristics. The research uncovers the daily life and conditions of preservation of the manuscripts. The article shows reprints of the new embossing tools. This contributes to more accurate dating of the Serbian leather bindings. **Conclusions.** Serbian manuscripts of the 17th century were written mainly in the monasteries of both Serbia and Athos. The manuscripts are written in the Serbian Half Ustav, Resava orthography on Venetian or Turkish paper. They have a high level of decoration using various

styles: Balkan braid, teratological and plant. The records testify to the participation in their life of historical persons, such as the scribe of St. Paul's Athos Monastery Euthymius, Archbishop (Patriarch of Serbia) Paisius (1614–1646), Metropolitan Simeon of Herzegovina (1615–1630), and others. Also, historical events, such as the crop failure and increased prices for rye in 1715, the famine of 1622 and 1783, the construction of the church in the Ubožac monastery in 1622. Except for one, the bindings of Serbian manuscripts of the 17th century are original. This made it possible to establish regularities of their design features and decoration and determine the styles of the design of the bindings of the specified period and the tools used for this. The Serbian manuscripts of the 17th century were sent to the Kyiv Theological Academy by famous scientists and collectors: Archimandrite Antonina Kapustin and Archpriest Mykhailo Raevskyi.

Key words: Serbian manuscripts of the 17th century, decoration of the Serbian manuscripts of the 17th century, records in the Serbian manuscripts, collection of the Church-Archeological Museum of the Kyiv Theological Academy, Serbian book bindings of the 17th century, bookbinding decoration, rubbing from embossing on book bindings.

*Стаття підготовлена 12 квітня 2022 року;
подана до друку 22 квітня 2022 року.*